

Rövşən QURBANOV

AMK-nın müəllimi

Ünvan: Yasamal r., Ələsgər Ələkbərov küç.7

E-mail: rovshen.tar@mail.ru**ƏRTOĞRUL CAVIDİN AZƏRBAYCAN MUSIQI TARIXİNDƏ
YERİ VƏ ROLU**

Xülasə: Məqalədə dahi şair, dramaturq Hüseyn Cavidin gənc oğlu, bəstəkar, şair, rəssam, folklorşünas, tənqidçi və əsl vətəndaş olan Ərtoğrul Cavidin həyat və yaradıcılığına, ictimai fəaliyyətinə nəzər salınaraq mülahizələr irəli sürülmüşdür. Burada həmçinin Ərtoğrul Cavidin müasirləri onun həyat hekayəsini öz hafizələrindən yaddaşa köçürərək xatirələrdə ifadə edirlər. Həmin xatirələrində bir neçəsi məqalədə öz məntiqli yerini almışdır. Məqalədə həmçinin Ərtoğrul Cavid haqqında buraxılan 13 cildlik kitablarda onun bəzi xatirə və düşüncələri, rəyləri də verilmişdir.

Açar sözlər: Ərtoğrul Cavid, folklorşünas, Üzeyir Hacıbəyli, xalq mahnıları, muğam, bəstəkar, şair

*Yaşadığın az ömründə
«Leylanın vəsfi»n yaratdın.
Yazılmamış simfoniyan
Həyatın tək yarım qaldı
Aytac Babayeva [20]*

Azərbaycan musiqi mədəniyyəti tarixində Asəf Zeynallı və Ərtoğrul Cavid kimi 2 gənc var idi ki, hər ikisi də eyni əsrdə yaşamış, çox gənc yaşlarında dünyalarını dəyişmişdilər. Əgər Asəf Zeynallı daha çox bəstəkar kimi iz buraxmışdısa, Ərtoğrul Cavid həm də şair, istedadlı pianoçu və bəstəkar kimi çox yönlü istedadı ilə, folklorşünaslığı ilə diqqəti çəkmişdir. Lakin hər iki bəstəkar musiqi tarixinin dünyadan gənc köçmüş inciləridir.

Ərtoğrul həm də dahi şair və dramaturq Hüseyn Cavidin övladı idi. Atası ona tarixə qızıl hərflərlə yazmış türk sərkərdəsi Ərtoğrulun adını vermişdi. Hüseyn Cavid milli romantik şeirlərin və mənzum faciələrin banisi, böyük yazıçı və mütəfəkkir idi. Hüseyn Cavid “Peyğəmbər”, “Topal Teymur”, “Səyavuş”, “Xəyyam” kimi bir sıra tarixi dramların, “Ana”, “Şeyx Sənan”, “Afət”, “Uçurum” faciələrinin müəllifi kimi ədəbiyyat tarixinin bir zirvəsidir desək yanılmırıq. Lakin Hüseyn Cavidə Ərtoğrul və Turan Cavid kimi iki istedadlı övladın atası olmaq da taleyinə yazılmışdır. Ərtoğrul bəstəkar kimi, Turan isə Cavidlərin irsinin qoruyucusu kimi tarixə düşür. Məhz Turan Cavid ailəsinin faciələrini çiyinin-

də daşıyan mərd övlad kimi onların xatirələrini ədəbi yaşadır. Ərtoğrul isə gənc ikən tez solmuş bir ətirli gül kimi nakam həyat hekayəsinin bəstəkarına çevrilir.

Ərtoğrul Cavid 1919-cu il oktyabrın 22-də dünyaya göz açmışdır. O, məktəbi bitirdikdən sonra Azərbaycan Pedaqoji İnstitutuna daxil olur. Burada Ə.Cavidə akademik Məmməd Cəfər Cəfərov dərslər deyir. Sonradan 1981-ci ildə Ə.Cavidə həsr olunmuş ilk televiziya verilişində [5, s.69] xalq yazıçısı Anarın aparıcılığı ilə Məmməd Cəfərov, bəstəkar Cahangir Cahangirov, sinif yoldaşı Ətaulla Qasimov, bacısı Turan Cavid onun haqqında öz xatirələrini danışirlər. Həmin verilişdə M.Cəfərovun Ərtoğrulun şəxsiyyətinə dair xatirələrindən bir parçanı qeyd edək: *“Mən Ərtoğrulun 2 il müəllimi olmuşam. Onun dili xüsusilə referatlarla çox yaxşı idi. Ərtoğrulun referatları çox mənalı idi. Təkcə mənim fənnimdən deyil, onun bütün qiymətləri əla idi”* [5, s.72].

Gənc Ərtoğrul dil və ədəbiyyat sahəsində çox bacarıqlı idi. Hətta “Eqoistinin taleyi” adlı pyesin müəllifi olmuşdur. Ailəyə kömək məqsədi ilə tərcümə işlərinə də zaman ayırırdı. Ərtoğrul Caviddə mətnşünaslıq fəaliyyəti də xüsusilə diqqətə layiqdir. O, aşiq şeir poetikasını dərinləndirən bildiyi üçün Molla Cümə və Miskin Vəlinin şeirləri üzərində tədqiqatlar apararaq özünü bacarıqlı poeziya mütəxəssisi kimi də göstərmişdir.

1940-ci ildə isə Pedaqoji İnstitutu bitirərək Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasına bəstəkarlıq sinfinə qəbul olur. Konservatoriyada gənc Ərtoğrula Ü.Hacıbəyli (Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları), A.Çumakov (harmoniya), L.Rudolf və B.Zeydman (bəstəkarlıq), X.Ağayeva (musiqi tarixi) dərslər deyir. Gənc Ərtoğrul hətta 1941-ci ildə L.Rudolfa “Skripka üçün poema”sını həsr etmişdir. Konservatoriyada S.Rüstəmov, S.Şuşinski, Q.Primov, M.Mansurov, L.Rudolf, Q.Qarayev, C.Hacıyev, T.Quliyev, Z.Bağirov kimi Ərtoğrul Cavid də Bülbülün rəhbərlik etdiyi Elmi Tədqiqat Kabinetinin üzvü olur və folklorşünaslığın inkişafı üçün böyük əmək sərf edir.

Ərtoğrulun özünün şəxsi pianosu olmadığı üçün Konservatoriyada hər zaman boş otaq axtarar, fürsət tapan kimi əsərlərini bəstələyər və fortepianoda çalardı. Tofiq Bakıxanov bu hadisələri belə xatırlayır: *“Ərtoğrulun xalq mahnılarını və rəqsləri pianoda mükəmməl ifa etməyinə hər zaman qibtə edərdim. Fikrət Əmirovun Ərtoğrul Cavid barəsində fikirlərini də sizinlə bölüşmək istəyirəm. O söyləmişdi ki, Ərtoğrul Cavid bizim hamımızdan istedadlı idi, əgər Ərtoğrul yaşasaydı mütləq korifey sənətkarlar sırasında olacaqdı”* [13].

Ərtoğrulun musiqiyə olan böyük marağı təsadüfi deyildi. Onun atası Hüseyn Cavid şairlər və musiqiçilərin əhatəsində idi. Turan Cavid [19] öz xatirələrində danışır ki, atası Seyid Şuşinskini, Bülbülü, Üzeyir Hacıbəyliyi çox sevərdi. Ərtoğrul yaradıcı insanların mühitində böyüdüüyü üçün bu sənətkarlara qibtə edər və gələcəkdə onlar kimi istedadlı bir musiqiçi olmağı arzulayardı. Bu baxımdan Hüseyn Cavidin musiqiçilərlə olan sıx münasibətini əks etdirən rəssam Ənvər Əliyevin bir neçə rəsmlərə də rast gəlmək mümkündür.

Rəsmlər Ənvər Əliyevindir. I rəsmdə 1923-cü ildə Hüseyn Cavidin yaradıcılığına dair Müslüm Maqomayevin yazdığı yeni bir operanın müzakirəsi təsvir olunub. Şəkildə fortepianoda əyləşib Müslüm Maqomayev (baba), fortepianoya söykənib Pənah Qasimov, sağda kreslodaa əyləşib Üzeyir Hacıbəyli, Üzeyir Hacıbəyli ilə üzbəüz stulda oturub Hənəfi Terequlov, digər stulda əyləşib Hüseyn Cavid, pəncərədə oturan balaca oğlan uşağı isə Ərtoğrul Caviddir. II rəsmdə Hüseyn Cavidin Üzeyir Hacıbəyliyə “Şeyx Sənan” dramından fraqmentləri oxuması təsvir edilib.

Konservatoriyada oxuduğu illər Ərtoğrula atasının yaxın dostlarından biri olan Üzeyir Hacıbəylidən dərs almaq kimi xoşbəxtlik nəsib olmuşdu. Forteplano da ifa etməyi çox sevən Ərtoğrul öz 9 variasiyanı məhz müəllimi Üzeyir bəyə həsr etmişdir. Skripka ilə forteplano üçün poema (1941), Nizaminin “Sevgili yar gəlmiş idi” qəzəlinə, Nigar Rəfibəylinin “Eşq olsun”, Türkmən şairi Məmmədveli Kəminənin “Leylanın vəsfi”, Tahir Rasizadənin “Səninlə olaydım” və s. şeirlərinə romans və mahnılar bəstələmişdir. Böyük Vətən müharibəsi başlayarkən “Sərhəddən məktub” simfonik balladasının və marşlar yazmış, “Şeyx Sənan”, “Məhsəti” operaları, “Adajio”, “Babəkin andı” simfonik poeması və bir sıra kamera instrumental əsərləri yarımçıq qalmışdır. Qeyd edək ki, Ərtoğrul Cavidin atası Hüseyn Cavidin “Şeyx Sənan” dramına dahi Üzeyir Hacıbəyli də musiqi bəstələyərək opera yazmış (1909), lakin bu opera da öz bəxtsiz tarixini yaşamışdır. Əsər yalnız bir dəfə səhnələşdirilmişdir. Görünür Ərtoğrul Cavid bu əsərin unudulmaması üçün yenidən opera yazmağı vacib bilir, “Şeyx Sənan” pyesinə yeni tarix yazmağı arzulayır¹. Lakin Hüseyn Cavidin taleyinə yazılan qara hərflər onun əsərlərindən də yan keçmir. “Şeyx Sənan” operası yenə də natamam ömrə qərqr olur. Ərtoğrulun əsərlərinin yarımçıq qalmasının əsas səbəbi budur ki, xalq düşməninə oğlu sayıldığı üçün “Cərimə” batalyonuna göndərilir və sağlamlığı

¹ Hüseyn Cavidin “Şeyx Sənan” dramına bu bəstəkarlar əsərlər bəstələyiblər: Ü.Hacıbəyli “Şeyx Sənan” operası, Ə.Cavid “Şeyx Sənan” operası, F.Əmirov “Şeyx Sənan” dramına musiqi, R.Hacıyev “Şeyx Sənan” simfonik poema, N.Məmmədov “Şeyx Sənan” baleti

ciddi zərbə alır. Bununla da Ərtoğrul Cavid 1943-cü ilin 14 noyabr –24 yaşında vərəm xəstəliyinə yoluxularaq gül kimi solub dünyadan köçür.

Bir məqamı da qeyd edək ki, Bülbülün rəhbərliyi ilə yaradılmış Elmi Tədqiqat Kabinetində (METK) Ərtoğrul Cavid öz səsini yazmış və “Leylanın vəsfi” əsərini ifa etmişdir. Həmin ifa köhnə bir valda Ərtoğrulun bacısı Turan Cavidin şəxsi arxivində 1985-ci ilə qədər qorunur. Yalnız 1985-ci ildə Turan Cavid bu valı Rafael Hüseynova [19] təqdim edir və illərdi bir köhnə valda səsi və ifası yer alan gənc Ərtoğrul ruhən dinləyicilər üçün yenidən doğulur, yenidən kəşf olunur. Radio 105.0 FM-də danışan və ifa edən Ərtoğrul Cavidin lent yazısı bir tarixi hadisə və böyük yenilik idi. “Leylanın vəsfi” romansında Ərtoğrulun zərif və valehedici ifası, mərdanə səs tembri dinləyiciləri rıqqətə gətirir.

Əsər olduqca maraqlı və diqqətəlayiqdir. Bəstəkar burada öz səsi ilə “Leylanın vəsfi” romansının sözləri XIX əsrin Türkmən şairi (1770-1840), “Oğulbəy”, “Səlbinyaz”, “Oğulbikə” şairlərinin müəllifi Məmmədvali Kəminəyə məxsus olduğunu qeyd edir. Ancaq əsərdə vokal partiya yoxdur, yalnız Ərtoğrulun ifası eşidilir. Görünür bəstəkar romansın ilkin versiyasını ifa edərək vala köçürməyin marağında olur. Həmin lent yazılarını dinlərkən onun parlaq ifası xüsusilə nəzərə çarpır. Eyni zamanda Ərtoğrul sanki öz üslubu ilə Səid Rüstəmov, Cahangir Cahangirova, hətta Tofiq Quliyeva belə təsir etdiyini deyə bilərik. Bu da təbiidir. Ərtoğrul Konservatoriyada oxuyarkən adları çəkilən bəstəkarlarla ünsiyyətdə olmuş, bir-biriləri ilə yaradıcı söhbətlərə qərq olurdu. Mühit bəstəkarın formalaşmasında və üslub tapıntısına təsir edən başlıca amillərdəndir desək yanlışdır. Bu əsərdə Asəf Zeynallıdan, Üzeyir Hacıbəylidən də sanki nəfəs var. Ancaq Ərtoğrulun üslubu və yaradıcı baxışları həm də onlardan seçilir. Həqiqətən də Ərtoğrul yaşasaydı bəlkə də adını musiqi tarixinə qızıl hərflərlə yazan ən böyük bəstəkarlarımızdan olardı

Lakin tale belə gətirir ki, Hüseyn Cavid xalq düşməni adını qazandıqdan sonra Ərtoğtul, onun anası Müşkinaz və bacısı Turan xanım ağır həyata məruz qalırlar. Müharibə illərində Hüseyn Cavidin oğlu olduğu üçün Ərtoğrulu cəbhəyə deyil, Gürcüstana fəhlə batalyonuna əsgər kimi göndərilir. “Xalq düşmənləri”nin oğulları ən ağır işlərdə çalışdırılır. Tunel tikintiləri Ərtoğrulun da sağlamlığını əlindən alır. Burada Ərtoğrul ağır işgəncələrə məruz qalsa da, ölümcül xəstələnsə də, lakin ana və bacısından çox nigaran qalır və yeganə ümid yeri müəllimi, atasının dostu Üzeyir Hacıbəyli idi. Gənc oğlan ürək yanğısı ilə müəlliminə belə yazır: *“Hörmətli Üzeyir bəy! Əsgərliyə getməzdən əvvəl sizinlə görüşmək istədimsə də, qismət olmadı. Yeganə narahatçılığım anam və bacımın acınacaqlı halıdır. Rica edirəm, keçirdiyimiz səmimi dərslər günləri və ümidli gələcək xatirinə, mümkün ola biləcək yardımınızı əsirgəməyin. Anam uşaq bağçalarında işləyə bilər. Bacım həm bağçada, həm maşinistkəlik, həm də ibtidai məktəbdə dərslər deyə bilər. Lakin ən lazım məsələ çətin hallarda nəzər etmək, ürək vermək, mənəvi yardımdır. Zənn edirəm, rədd etməzsiniz”* [8, s.65].

Məktubu alan Üzeyir bəy lazımi yerlərə zəng edir. Bundan sonra Turan xanımı Radio Verilişləri Komitəsinə, Müşkinaz xanımı “Klara Setkin” adına tikis artelində işə götürülür. Bütün bunlardan məlumatsız olan Ərtoğrul Cavid martın 15-də yenidən müəlliminə yazır: *“Hörmətli Üzeyir bəy! İlk duracaq mənzilimiz Abxaziya dağları oldu – hər tərəf qarlı dağlar, soyuq, ağır iş. Bakıdan çıxdığım gündən heç kimdən məktub almamışam. Hətta ailəmizdən də. Yavaş-yavaş kimsəsizlik, ayrılıq, nigarançılıq duyğularım artır; səhhətim zəifləyir. Lakin nə olursa olsun, mən səhhətimi saxlayacağam. Ən böyük əzab verən, məni rahat buraxmayan səbəb varsa, yalnız ailəmizdir. Mən çox yaxşı bilirəm ki, anam xəstədir, bəlkə də yataqdadır, bacım həyatı dərk etməyə başlarkən ancaq sıxıntılıq, ağır yaşayış gördü. Mən öz oğulluq borcumu yerinə yetirə bilmədim”* [12].

Üzeyir Hacıbəyli bacardığı yardımı Ərtoğrulun ana-bacısına etsə də, lakin gənc oğlana kömək etməkdə əlacsız idi. Mövcud sərt rejim onun imkanlarını məhdudlaşdırırdı. Yalnız 1943-cü ildə Ərtoğrul Naxçıvana qayıda bilir. Onun Naxçıvana gəlişini Ulu Öndər Heydər Əliyev belə xatırlayır: *“Naxçıvanda idim. Dedilər Hüseyn Cavidin oğlu burdadır. Bir dəfə küçədə Ərtoğrulu mənə göstərdilər. Əsgər geyimində idi, üzü çox solmuşdu, amma sifəti çox gözəl bir oğlan idi”* [8, s.84].

Daxilən də gözəl, səmimi, xeyirxah olan Ərtoğrulla Heydər Əliyevin görüşündən çox keçmir ki, vəfat edir. Xəstəliyi ilə mübarizə aparsa da, bacarmır və dünyadan kamsız, nigaran və nisgilli köçür. O, ömrünün son günlərini Naxçıvanda nənəsinin evində keçirdir. Fatma bibisinin oğlu Süleyman onu tez-tez ziyarət edərdi. Məhz Süleyman onun son günlərində yanında olur və onu son mənzilə yola salır².

Görünür bu görüş Ulu öndər Heydər Əliyevə çox təsir edir. Sonradan Ulu Öndər Hüseyn Cavidin 1937-ci il repressiyasının qurbanı olan, ağır sürgün həyatı yaşayan Hüseyn Cavidin nəşi dahi rəhbərin şəxsi təşəbbüsü və göstərişi ilə uzaq Sibirdən Azərbaycana gətirilib və doğulduğu Naxçıvan torpağında dəfn edilib. Məzarı üzərində məqbərə ucaldılıb. Hüseyn Cavidin cənazəsinin qürbətdən, həyat yoldaşı Müşkənaz xanımın nəşinin Bakıdan, oğlu Ərtoğrulun nəşinin isə Naxçıvan şəhər qəbiristanlığından gətirilib Hüseyn Cavidin məqbərəsində bir yerdə dəfn olunması Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin misilsiz xidmətlərindəndir.

² Süleyman Məmmədov (1910-1996) Hüseyn Cavidin kiçik bacısı Fatmanın və Hüseyn Məmmədovun oğludur. Əmisi Şeyx Məhəmmədin qızı Rənanın həyat yoldaşı, şair Əbülfəz Naxçıvanlının atasıdır.

Bütün çətinliklərə rəğmən Ərtoğrul yaşamaq, yaratmaq arzusundan doymur, arzularını tükətmir. Naxçıvana dönərkən halsız və bəzən ümitsiz olmasına baxmayaraq kitablarının, not yazılarının göndərilməsini ana-bacısından xahiş edir. Əmisinin yoldaşı Zərrin xanıma, balaca Gövhərə simfoniya yazacağını belə vəd edir. Təəssüf ki, vədinə əməl edə bilmir... Gövhər xanım ömrünün son günlərinə kimi onun bu vədini xatırlayaraq məyus olur [20].

Qısa ömür sürməsinə baxmayaraq Ərtoğrul Cavid həvəskar rəssam, lirik bir şair, bacarıqlı şahmatçı, istedadlı musiqiçi kimi elm və sənət üçün böyük işlər görməyə cəhd etmişdir. O, atasının fəxri olmağa daim can atır və atasının etimadının qazanmağı bacarırdı. Bir rəssam kimi L.V.Bethovenin, V.Şekspirin rəsmlərini [5; s.8, 74] çəkmiş, şahmatçı [5; s. 75] kimi hər zaman oyunlarda qalib olmağı bacarırdı. Ərtoğrul Cavidin sinif yoldaşı Ətaulla Qasimov öz xatirələrində qeyd edir ki, Bakıda 3 №-li məktəbdə VIII sinifdən X sinfədək Ərtoğrulla birlikdə oxuduğu illərdə şahmatı əsasən ən çox onunla oynayırdı. Ərtoğrul şahmat oynayarkən partiyalarının belə hamısını qeydə alar və sinfin ən zəkali və istedadlı şagirdi kimi tanınardı.

Ərtoğrul etnoqrafiya sahəsində də xüsusi bilik və qabiliyyət göstərmişdir. Onun musiqi folkloru sahəsində irəli sürdüyü fikirlər və ərsəyə gətirdiyi əsərlər bu gün də öz aktuallığını və əhəmiyyətini qoruyub saxlamaqdadır. Ərtoğrulun folklorşünaslığa göstərdiyi marağın bir səbəbi kimi müəllimləri Üzeyir Hacıbəylinin və Bülbülün göstərdiyi təsirlə bağlamaq olar.

Ərtoğrul Cavid hələ III kursda oxuyarkən Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının nəzdində SSRİ Xalq artisti Bülbülün 1932-ci ildə yaratdığı və rəhbərlik etdiyi Musiqi Elmi Tədqiqat Kabinetində, məhz professor Bülbülün himayəsi altında folklorşünaslıq fəaliyyətinə başlamışdır. Burada o, daha çox musiqi nəzəriyyəçisi kimi fəaliyyət göstərərək müxtəlif musiqi əsərlərinə, eləcə də folklor musiqi örnəklərinə rəy yazır və bu lakonik rəylərdə hər bir əsərinin layiqli qiymətini verməyə nail olurdu. Onun çalışqanlığı və zəhmətkeşliyi barədə F.Əlizadə belə qeyd edir: *“Ərtoğrul Cavid gənc olmağına rəğmən qısa ömür ərzində çox təqdirəlayiq, dəyərli işlər görüb. Əgər ömür müsaidə etsə idi, onun yazıb-yaratmaq dönəmi qəddar rejim dövrünə təsadüf etməsəydi, daha çox yaşayıb-yaradardı. Azərbaycan mədəniyyətinə gözəl sənət əsərləri bəxş edərdi, musiqi tariximizdə bəlkə də qızıl hərflərlə yazılan bir tarix yaradardı. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, dahi bəstəkarımız Üzeyir bəy Hacıbəyli heç nədən çəkinmədən ona hər zaman öz dəstəyini açıq şəkildə nümayiş etdirib. O, Üzeyir Hacıbəylinin rəhbərliyi və təklifi ilə Azərbaycan dastanlarını, folklorunu toplayıb, aşığı yaradıcılığını tədqiq edib. Ərtoğrul Cavid 24 il yaşasa da, çoxşaxəli və zəngin fəaliyyəti ilə tanınıb. Ötən əsrin 20-30-cu illərinin ictimai-siyasi mühiti, Cavidlər ailəsinin yaşadığı sarsıntı bu qısa ömrü bir az da azaltmışdı. Məyusedici hadisələrin təsiri nəticəsində həyatını doyunca yaşaya bilməyən Ərtoğrul Cavid hər şeyə rəğmən təhsil alıb, yazıb-yaradıb, bütün dahilər kimi, necə deyərlər, yaşamağa tələsib. Bu ça-*

lışqanlığın, zəhmətkeşliyin bəhrəsidir ki, fiziki həyatı qısa olsa belə, Ərtoğrul Cavidin yaradıcılıq, sənət həyatı uzun olub. O, görkəmli şairimiz, dramaturq və mü-təfəkkir Hüseyn Cavidin oğlu olmasına baxmayaraq, heç zaman atasının şöhrəti arxasından boy verməyib, öz istedadının hesabına hörmət və rəğbət qazanıb” [13].

Ərtoğrul Cavid folklorşünas kimi xalq içində geniş yayılmış nağıl, dastan, aşıq poeziyası örnəkləri, holavalar, laylalar, oxşamalar, xalq mahnıları, aşıq ha-vaları, muğam mətnləri, oyun havaları, toy və yas mərasimlərinin təsviri və s. folklor materialları toplamışdır. Təbii ki, onun bu işləri folklorşünaslıq sahəsində atılmış ən vacib və önəmli addımlardan biri idi. Onun yazıya aldığı hər məqalə-dən Ə.Cavidin nə dərəcədə Azərbaycan ərazisini, inzibati-ərazi bölgüsünü, şəhər və kənd adətlərini dərindən bilməsinə dəlalət edir.

Ə.Cavid Qarabağ, Quba, Gəncə, Xızı, Bakı, Şəki, Dərbənd bölgələrinin toy adətləri, Masallının isə həm toy, həm də yas adətləri, eyni zamanda el mahnılarını, Tat nəğmələrini yazıya almışdır. O, təkcə folklorşünaslıqla məşğul olmurdu. Ə.Cavid həm də klassik Azərbaycan muğamlarını, təsniflərini araşdırmış, Məşə-di Süleyman Məlik oğlu Mansurov və məşhur xanəndə Cabbar Qaryağdıoğlunun dilindən söylənilən materiallar toplamış və tədqiq etmişdir. Tarın, kamançanın mükəmməlləşdirilməsi haqda maraqlı məlumatlar vermişdir. Ə.Cavid rəyləşdir-di materiallardakı etnoqrafik məlumatlar daha yüksək qiymət verirdi. Belə ki, o, XIX əsrin II yarısının xanəndələrinin və musiqiçilərinin geyimi, davranışı, intellektual səviyyəsi haqqında informasiya vermiş, Azərbaycan musiqi sənətinin inkişaf yoluna nəzər salaraq instrumental ansambl yaradılması yolunda atılan ilk addımları çox yüksək qiymətləndirirdi.

Ə.Cavidin folklorşünaslıqdakı əsas rolu bundan ibarət idi ki, o, müxtəlif bölgələrdə yaşamış çoxlu sayda el sənətkarlarını dindirmiş, onların verdiyi də-yərli məlumatları yazıya, lentə almış, bəzi havaları nota köçürmüş və ən əsası lentə aldığı hər bir dəyərli məlumat haqqında şərhlər vermiş və öz nəzəri bilikləri ilə əldə etdiyi məlumatları qarşıya qoyaraq müqayisə etmişdir.

Lakin etiraf etməliyik ki, onun folklorşünaslığına dair görülən işlər yaxın zamanlara qədər tam şəkildə işıqlandırılmamışdır. 2010-cu ildə Hüseyn Cavid muzeyinin direktoru Gülbəniz Babaxanlının “Azərbaycanın qeyri-maddi mədə-niyyət abidələri və Ərtoğrul Cavid” layihəsindəki göstərdiyi müəlliflik və tərtib-çilik işi nəticəsində Ərtoğrul Cavidə aid 13 cilddən ibarət kitab tərtib olunmuşdur. “Azərbaycanın qeyri-maddi mədəniyyət abidələri və Ərtoğrul Cavid” adlı 13 cilddən ibarət nəşr toplusunun və “Sözləri Hüseyn Cavidindir” adlı Azərbaycan bəstəkarlarının əsərlərindən ibarət not məcmuəsinin təqdimat mərasimi keçirildi. Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqı, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası və Hüseyn Cavidin Ev-muzeyinin birgə təşkilatçılığı ilə gerçəkləşən tədbir Ərtoğrul Cavidin anadan olmasının 100 illiyinə həsr edilmişdi. Ərtoğrul Cavidin 100 illik yubileyi münasibətilə işıq üzü görən “Musiqi əsərləri” adlı kitabda bəstəkarın

müəllifi olduğu 40-a yaxın musiqi əsəri yer alır. Kitab AMEA Hüseyn Cavidin ev-muzeyində qorunub saxlanılan əlyazmalar əsasında tərtib edilib.

Məhz bu kitablar Ə.Cavidin necə çalışdığı və zəhmətkeş folklorşünas olduğunu sübut edir. 13 cildin I və II cildə Azərbaycandakı toy adət-ənənələri haqqında məlumat verilmişdir. Doğrudur, adət ənənələr haqqında toplanılan məlumat başqalarına aid olsa da, Ərtoğrul Cavidin əməyi bundan ibarətdir ki, o elmi musiqi kabinəsinin işçisi kimi həmin materialları yoxlamış, onlara rəy yazmış və bəzi redaktə işləri görmüşdür.

III cildə X cildə kimi isə bir çox aşıqların dilindən söylənilən aşıq şeirləri, dastanları, nağıl və hekayələri toplanmış və Ərtoğrul Cavid bu materiallara aid təkcə rəylər yazmamış, müxtəlif nəzəri təhlillər aparmışdır. Nümunə olaraq “Azərbaycan dastanları və Ərtoğrul Cavid” kitabında “Koroğlunun Bağdad səfəri”, “Bolu bəy” qolu, “Aşıq Qərib” dastanında müəyyən mətn düzəlişlər etmişdir.

XI cildə (2015-ci il) “Balaman məktəbi” adlı dərsliyi çap edilmişdir. Bu dərslik musiqişünas Saleh Əbdüləlimovun 1937-ci ildə ərsəyə gətirdiyi dəyərli mənbədir. Musiqi redaktoru S.İ.Berolski, ümumi redaktor isə Bülbül olmuşdur. Həmin dərsliyə Ə.Cavid müəyyən rəylərini və təkliflərini vermiş, rus dilində olan ön sözü tərcümə etmişdir. Qeyd edək ki, dərslik həmin dövrlərdə erməni şəbəkəsinin söyi nəticəsində dərc edilmir və dərslik Ərtoğrul Cavidin şəxsi arxivində qorunur. Məhz Ərtoğrul Cavidin söyi nəticəsində bu dərslik qorunaraq günümüzə kimi gəlib çıxır [18].

XII-XIII cildlərdə Ərtoğrul Cavidin topladığı təsniflər, xalq mahnıları və natamam əsərləri əsaslı yer alır. Məlum olur ki, Ə.Cavid “Təsnif bayat-kürd”, “Segahın mübərriqəsi”, “Təsnif bayat-kürd (başqası)”, “Təsnif Zəminxara”, “Təsnif Şüştər”, “Rəng. Orta segah”, “Mirzə Hüseyn Segahı”, “Bağdadbəyovun ifasından”, “Hacı Hüsünün təsnifi”, “Natəvanın qəzəlinin təsnifi”, “Bəhri təvil” və başqa təsnifləri, “Hökmü rəvan”, “Nar atdılar”, “Heyhey”, “Qadan alım”, “Şal alan”, “Can gülüm can-can”, “Mənim olasan yar” və s. adlı Masallı xalq mahnılarını da nota salmışdır.

XIII cildə Ə.Cavidin natamam əsərlərindən “Azad”(1 səsli kanto), “Ballada” (f-no üçün), “Gəl” (səs və orkestr üçün partitura), “Leylanın vəsfi” (tenor və orkestr), “Marş” (nəfəsli orkestr üçün), “Marş” (simfonik orkestr üçün), “Marş” (piano üçün), “Melodiya” (violino və piano üçün), “Melodiya”(violino partiyası), “Səninlə olaydım” (səs və piano üçün), “Yar gəlmiş idi” (1 səsli kanto), “Yar gəlmiş idi” (səs və piano üçün) adlı əsərlər daxildir. Digər cildlərdə isə ekspedisiya zamanı toplanılan materiallar yer almışdır. Bu cildlərin ərsəyə gəlməsi Ərtoğrul Cavidin yaradıcılıq dühasının bir daha göz önündə açılmasına və onun şəxsiyyətinə, onun gördüyü işlərin rəğbətlə qarşılanmasına səbəb olmuşdur.

Ərtoğrul Cavid bu kimi işlər görmüşdür:

1.“Novruz və Qənəf”, “Süleyman və Mələk” ,“Kamandar Məhəmməd”, “Tahir Mirzə”, “Əli Xan”, “Maral xanım”, “Muğam Şah”, “Qul Yusuf və Mə-

həmməd”, “Nəcəf xan”, “Bolu bəy”, “Koroğlu”, “Koroğlunun Bağdad səfəri”, “Kərəm”, “Qurbani”, “Tufarqanlı Abbas”, “Səyyad”, “Cəlal Məhəmməd və Tavat xanım”, “Həsən əminin öküzü”, “Sayat bəy və Sayalı xanım”, “Zinhar və Mahəfruz”, “Köynəkli Əhməd”, “Şah İsmayıl”, “İbrahim”, “Dəli Alı”, “Xan Çoban və Keşiş oğlu” nağılı haqqında, “Qurbani”, “Əsli və Kərəm”, “Ordubadlı Kərim”, “Əmrah” dastanı haqqında rəylər və s. yazmışdır.

Həmin rəylərdə Ə.Cavid dastanların süjet xəttini açmış, bir ədəbiyyatşünas kimi obrazların açılışına, dastandakı poetik mətnlərin təhlillərinə yer ayırmışdır. Həmçinin bu cür görülən folklorşünaslıq işləri Azərbaycanın qeyri-maddi irsinin nə qədər zəngin olduğunu sübut edir. Ərtoğrul Cavidin folklorşünaslıq sahəsində gördüyü işlərin nəticəsi olaraq Azərbaycan ədəbiyyatına yeni-yeni dastan və nağıllar, Aşıq Əsəd, Gülbəli Tapdıqov, Cahənbəxş, Aşıq Şirin, Mirzə, Qandallı Nağı, Sayad Vəli oğlu Xəlilov və digər aşığıqlar və onların repertuarı məlum olmuşdur.

2. “Aşıq Ələsgərin Həcərlə deyişməsi”, “Aşıq Ələsgərin dağlara şeir deməsi”, “Molla Cüma və Aşıq Könülün deyişməsi”, “Dədə Qasım haqqında” əhvalatlara dair şərhələr vermişdir.

3. “Tovuzlu Aşıq Qadir İsmayilovun əsərləri haqqında”, “Aşıq Mirzənin yaradıcılığı haqqında”, “Aşıq Əsəd və Mirzənin musiqi yaradıcılığı haqqında”, “Miskin Vəlinin şeirləri haqqında”, “Molla Cümanın şeirləri haqqında”, “Aşıq İsaq və Həmid Əhmədovun şeirləri haqqında”, “XIX əsr aşıq yaradıcılığı haqqında” elmi fikirlər söyləmişdir.

4. Cabbar Qaryağdıoğlunun və Məşədi Süleyman Mansurovun xatirələri, onların oxuduğu mahnılar, muğamların lentə alınması və həmin muğam və mahnıların poetik mətnlərinin yazıya alınmasının təhlillərinə nəzər yetirmişdir.

5. Müxtəlif bölgələrin toy adətləri haqqında fikirlər söyləmiş və bəzi toy mahnılarının nota salmışdır. Ümumilikdə Ə.Cavid 200 xalq mahnısını nota salmışdır. “Xoş gəldin”, “Əcəb səfalı dağlar”, “Verin bizim gəlini”, “Ay yol açın gəlin gəlir”, “Bağçası barı kimi” el havalarını, Cabbar Qaryağdının ifasından “Bayatı-kürd”, “Zəminxara” təsnifini, “Segah mübərriqəsi”ni, “Mirzə Hüseyn segah”ını, “Orta segah” rəngini nota salmışdır.

Ərtoğrulun toy adət-ənənələri, aşıq musiqisi ilə bağlı maraqlı fikirləri də vardır ki, onların bir neçəsinə nəzər yetirək. *Ərtoğrul Cavidin Əlisəhab Hüseynovun lent yazıları əsasında “Bakı toy adətləri və muğamat, təsniflər haqqında” topladığı məlumatlara dair fikirləri* [5, s.24-25].

1875-ci ilin Bakı toy adətləri haqqında... [1]

Təbii ki, Bakıda keçirilən toyların hamısı xüsusi adətlərlə keçirilməyib.

Adətlər üzrə keçirilən Bakı toylarında adətən lotu oyunları, dini mərasimlər keçirilirdi. Bakı kəndlərindəki toy şənlikləri şəhər toylarına nisbətən daha saf olurdu. Məsələn, kənd toylarında yığılan pul az olur və toy xalq şənliyi məclisinə dönür. Lakin şəhər toylarında yığılan pul, gəlir əldə etmək məqsədi daşıyır, bun-

dan başqa ən kiçik bir mübahisə kəskinləşib vuruşmaya varır. Kənd toylarında kişi və qadın toyları bəzən qarışıq olur. Lakin şəhər toyları çərçivə içərisindədir, kənddəki kimi deyil.

Şəhər toylarına çağırılanların siyahısı tutulursa (varlılıq nəzərə alınır), kənd toyları daha sərbəst olur. Toydan sonra oğlanı qəbiristanlığı gəzdirirlər. Bunda əsas məqsəd həyatın faniliyini göstərmək, hamının bir sona çatacağına, yəni öləcəyinə işarə edir.

Bakı toylarının əsas məğzini oxuyan və çalanlar təşkil edirdi. Bakı toylarının bəzəyi Baladadaş, Sabunçu Qiyas, Hacı Hüsü, Məşədi İsi, Ağa Kərim Zeynalov, Mirzə Səttar Alapalas oğlu və digərləri olmuşdur. Toylarda “Nəvahi”, “Nişapuri”, “Şüştər” muğamları o vaxtlar dəstgah kimi oxunurdu. Sazəndələr adətən toylarda Ərak-Pəncgah çalardı.

XIX əsrin Aşıq məktəbi haqqında [4]

XIX əsrin aşıqlarının repertuarına daxil olan aşıq şeirlərinin bəzi nümunələri Hümət Əlizadə tərəfindən toplanmışdır. Hümət Əlizadə 35 aşıq dilindən söylənən 61 şeiri yazıya almışdır. 1940-ci ildə Ərtoğrul Cavid bu materialları nəzərdən keçirərək şeirləri mövzu, xarakter, forma cəhətdən müxtəlif təhlillərini aparmış və nəticələr çıxarmışdır.

İlk olaraq qeyd edək ki, XIX əsrin aşıqlarına Aşıq Hüseyn, Qənbər, Qul Ərtün, Miskin Donu, Allahverdi Naxçıvanlı, Dollu Mustafa, Vannı Göyçək, Abdulla, Keşişoğlu, Koroğlu, Şirin, Bədəl, Civan, Dəllək Murad, Qaracaoğlan, Hətəm, Tüccar, Aydın, Pəri, Ummani, Sərkiz, Göftari, Ömər, Əsmər, Bəngi, Qul Mikayil, Şamil, Ululu Kərim, Cörgəli Məmməd, Qasim və başqaları aiddir.

Bu aşıqlar müxtəlif bölgələrin aşıqlarıdır. Onların şeiriyyatını Aşıq Alı, Ələsgərin və ya Vaqif, Vidadinin aşıq şeirləri ilə müqayisə etdikdə təbii ki şeirlərinin daha sadə, şeirlərdəki fikir dərinliyinin isə nisbətən az bitkin olması da özünü büruzə göstərir. Təbii ki, toxunulan mövzulara gəldikdə isə bu dövrün aşıqlarına da sevgi motivləri və dini mövzular, eləcə də aşıqlığın tərfi kimi mövzular daha yaxındır. Aşıqlar həmçinin burada ictimai siyasi məsələlər də müəyyən qədər toxunublar.

Şeir dilinin yazı texnikasına, həmçinin emosionallığına gəldikdə isə təbii ki, şeirlərdəki emosional güc, ruh yüksəkliyi də gözlənilən qədər çoxşaxəli deyil. Lakin bir çox aşıqların yazı dilində sanki Aşıq Ələsgərin yazı üslubuna təqlid etmələrdə öz əksini tapır.

XIX əsrin aşıqları arasında Aşıq Hüseyn, Aşıq Qaracaoğlan, Aşıq Qurban, Aşıq Qurbanxan, Aşıq Babanın aşıq şeirləri fikir, mövzu bitkinlik baxımdan daha çox fikrimizi cəlb edə bilmişdir.

Beləliklə kiçik bir məqaləmiz ilə Ərtoğrul Cavid yaradıcılığına qısa da ola nəzər salaraq onun musiqi tarixində yeri və rolunu işıqlandırmağa çalışdıq. Lakin bu işin bir hissəsidir. Ərtoğrul sənətinin öyrənilməsi hələ də öz araşdırıcısını, tədqiqatçısını səbirsizliklə gözləyir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan adət-ənənələri və Ərtoğrul Cavid. I cild. B.: Çarşıoğlu, 2011, 369 s.
2. Azərbaycan Klassik musiqi mətnləri və Ərtoğrul Cavid. II cild. B.: Çarşıoğlu, 2011, 272 s.
3. Azərbaycan dastanları və Ərtoğrul Cavid. V cild. B.: Çarşıoğlu, 2011, 328 s.
4. Azərbaycan aşıq yaradıcılığı və Ərtoğrul Cavid. IX cild. B.: Çarşıoğlu, 2011, 304 s.
5. Cavid ocağının istedadla nurlanmış övladı. Məqalələr toplusu, redaktor G.İ.Babaxanlı. B.: Elm və Təhsil, 2019, 274 s.
6. Həşimova S.K. Ərtoğrul Cavidin ədəbi-elmi irsi. Avtoreferat. B.: 2002, 26 s.
7. Hüseynov R.B. Vaxtdan uca. B.: 1987, İşiq, 361 s.
8. Quliyev N.P. Hüseyn Cavidin natamam əsəri Ərtoğrul Cavid. B.: Elm və Təhsil, 2019, 120 s.
9. Rəsizadə Ə.C. Azərbaycan musiqisinin keçmişi və adətləri haqqında Süleyman Mansurovun xatirələri. – B.: Çarşıoğlu, 2011, 103.
10. Üzeyir Hacıbəyov Ensiklopediyası. B.: Şərq-Qərb, 2007, 264 s.

Notlar:

11. Ərtoğrul Cavid. Fortepiano üçün “9 variasiya”. B.: İşiq, 1991, 16 s.

Saytoqrafiya:

12. “Ərtoğrul Cavidin Üzeyir Hacıbəyliyə yazdığı məktub”.
13. URL:<https://kulis.az/xeber/media/ertogrul-mektubunda-uzeyir-beyden-ne-xahis-etmisdi-colorredhuseyn-cavidin-24-yasinda-olen-yegane-oglu-color-34475>
14. Aysel Kərim. “Cavid irsinin təntənəsi”.
15. URL:<https://525.az/news/131536-ertogrul-cavid-irsinin-tentenesi>
16. URL:<https://www.youtube.com/watch?v=C8o76KMbxFs>
17. URL:https://www.google.az/search?q=%C9%99rt%C4%9Frul+cavid&sxsrf=ALiCzsbpUJ47GYyYejPN0mFvFFXAAJwJng%3A1670962261837&source=hp&ei=VdyYY_3WMNWLxc8P6_-MwAQ&iflsig=AJK0e8AAAAAY5jqZUXOK6T9pFKi54lm4AKyYq3YpoUy&oq=%C6%8FRT&gs_lcp=Cgdnd3Mtd2l6EAEYATIFCAAQgAQyBQgAEIAEMgUIABCABDIFCAAQgAQyBQgAEIAEMgUIABCABDIFCAAQgAQyBQgAEIAEMgUIABCABDIFCAAQgAQ6BwgjEOoCECc6BAGjECc6CwgAEIAEELEDEIMBOggIABCxAxCDAToICAAQgAQsQNQjgRYsRRg9CdoAXAAeACA AZ0CiAHcBJIBBT AuMi4xmAE AoAEBSAEK&scient=gws-wiz#fpstate=ive&vld=cid:a5a8657e,vid:C8o76KMbxFs
18. İradə Səriyeva. “Nakam bəstəkar, folklorçu, musiqişünas, rəssam Ərtoğrul Cavid irsinə qədərbilən münasibət”. URL:<https://www.baki-xeber.com/layihe/28213.html>
19. Ərtoğrul Cavid. “Leylanın vəsfi”. URL:<https://www.youtube.com/watch?v=C8o76KMbxFs>
20. Ülviyyə Həsənqızı. Ərtoğrul Cavidin əsərlərinin son 3 cildinin təqdimat mərasimi keçirilib. URL:<https://report.az/edebiyat/ertogrul-cavidin-coxcildliyinin-son-3-cildinin-teqdimat-merasimi-kecirilib/>

21. Rafael Hüseynovun Turan Cavid ilə söhbəti. “Axşam görüşləri” verilişi. Radio FM 105.0
22. 18 sentyabr 1992-ci il. URL:<https://www.youtube.com/watch?v=WZmq-LwZqUQ&t=28s>
23. Aytac Babayeva – “Puç olan simfoniyalar”
24. URL:<https://kayzen.az/blog/edebiyat/26818/ru%C3%A7-olan-simfoniyalar-%C9%99rto%C4%9Frol-cavidin-%C9%99ziz-xatir%C9%99sin%C9%99.html>
25. Üzeyir Hacıbəyliyə həsr olunmuş rəsmlər. URL:<http://uzeyir.musigidunya.az/az/pictures.html>

Ровшан КУРБАНОВ
Педагог АНК

МЕСТО И РОЛЬ ЭРТОГРУЛА ДЖАВИДА В ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ МУЗЫКИ

***Резюме:** В статье рассматривается жизнь и творчество композитора, поэта, художника, фольклориста, критика и подлинного гражданина Эртогрула Джавида – сына гениального поэта, драматурга Гусейна Джавида. Представлены воспоминания современников Эртогрула Джавида, а также его мысли и взгляды, которые нашли отражения в опубликованном 13-томнике об Эртогруле Джавиде.*

***Ключевые слова:** Эртогрул Джавид, фольклорист, Узеир Гаджибейли, народные песни, мугам, композитор, поэт*

Rovshan GURBANOV
Lecturer of ANC

ARTOGRUL JAVID'S PLACE AND ROLE IN THE HISTORY OF AZERBAIJAN MUSIC

***Summary:** The article examines the life and creativity of Ertogrul Javid – the son of the genius poet, dramatist Huseyn Javid, composer, poet, artist, folklorist, critic and true citizen, and his social activities. The memoirs of Artogrul Javid's contemporaries are presented, as well as his thoughts and views, which are reflected in the published 13-volume book about Artogrul Javid.*

***Keywords:** Artogrul Javid, folklorist, Uzeyir Hajibeyli, folk songs, mugham, composer, poet*

Rəyçilər: sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, professor Təranə Əliyeva
AMK-nın professoru Ramiz Əzizov